

הגות

מדינת ישראל, התפוצות והעם היהודי (תפקיד הציונות בזמננו)

א

הדיון בבעיית הזהות היהודית של מדינת ישראל (היותה מדינת העם היהודי או מדינת אזרחיה) ובבעיית מיהו ומהו יהודי בתוכה השתלב בשנים האחרונות בחריפות מיוחדת בדיון בבעיית היחסים בין מדינת ישראל ליהודי התפוצות. מובן מאליו שהגדרה חוקתית של ישראל כמדינת אזרחיה, ולא כמדינה יהודית, תשמוט את הקרקע מתחת להסכמה הציונית על מרכזיות ישראל בעם היהודי, אולם דווקא הציבור הדתי-אורתודוקסי, העקבי ביותר במאבקו על שמירת הדמות היהודית של ישראל, עומד על הגדרות הנוגעות למישור האישי ולמישור של רשות הרבים האזרחית, שרוב היהודים, בייחוד בתפוצות, אינם רוצים ואינם יכולים לעמוד בהן. כיוון שהגדרת הזהות היהודית בישראל בשני המישורים הללו נמצאת בידי הממסד האורתודוקסי, עמידה זו גורמת אפוא, בהכרח, להתרחקות בין המדינה לרוב יהודי התפוצות, ובמקביל להתרחקות של חלקים גדלים והולכים בציבור הלא-דתי במדינה מהזהותם כיהודים. והדברים חמורים בייחוד לגבי צעירים שנוולדו והתחנכו בישראל.

אכן, העלאת הסכסוך בשאלת הזהות היהודית בהקשר של יחסי ישראל והתפוצות למרכז סדר-היום של העם היהודי כולו היא 'קפיצת מדרגה', הן מבחינת חומרת הסכנה לעתיד העם ולעתיד המדינה, והן מבחינת עומקה של הבעיה עצמה. לב הדיון מצוי עתה בשאלה: היש עוד תוכני תרבות ערכיים המאחדים את בני העם היהודי כבני עם אחד, הן במדינת ישראל והן בתפוצות? כיוון שכך, שאלת היחס בין ישראל לתפוצות, שנדונה עד כה רק ברמה הבין-ממסדית (יחס מוסדות המדינה אל המוסדות המייצגים את יהדות התפוצות) טעונה עתה דיון ברמה של היחס בין י ה ו ד י ישראל ל י ה ו ד י התפוצות, מעבר להשתייכותם לממסדים הפוליטיים הנבדלים, באשר הם מזדהים עדיין כבני עם אחד.

מכאן מתבקש השינוי גם בהצגת השאלה במישור המעשי. שוב אין זו הסוגיה הפוליטית: האם וכיצד ימשיכו הארגונים היהודיים בתפוצות לסייע לישראל במשימות קליטת העלייה, ההתבססות הכלכלית וההשתלבות המדינית בשדה הבינלאומי, מזה, והאם וכיצד תסייע ישראל לארגונים היהודיים לספק ליהודי התפוצות פעילות שתזהה

אותם כיהודים במישור הקיבוצי, מזה. האמת ניתנה להיאמר שלאורך העשור האחרון הפכו סוגיות אלה לשגרה מכבידה, לנוכח העובדה שחשיבות העזרה הממסדית ששני הצדדים מושיטים זה לזה נעשתה שולית לשניהם. שגרת הדיונים נמשכה, תוך ביצוע של שינויים ארגוניים שונים הנוגעים לסוגיות אלה, בעיקר כדי לשמור על עצם קיומם של היחסים הבין-ממסדיים ולבלום בכך את הדינמיקה של ההתרחקות, המורגשת כבר מראשית שנות התשעים. השאלה המתבלטת והנעשית מעיקה יותר ויותר מעבר לכל אלה היא האם וכיצד ימשיכו יהודי ישראל ויהודי התפוצות לראות את עצמם כבני עם אחד, הנושאים יחד באחריותם האישית, כהורים, מורים ויוצרי תרבות, להמשכיותו של עם זה?

מובן מאליו שהתשובות החיוביות או השליליות שיינתנו לשאלה זו הן בישראל והן בתפוצות ישפיעו על עיצוב דמותה החוקתית ומדיניתה של ישראל, על תפקודיהם של הארגונים היהודיים בתפוצות, וממילא על היחסים שבין שני הצדדים. אולם דווקא משום כך יש להדגיש את האמת הטריביאלית שהממסדים הפוליטיים אינם אלא כלים שנועדו לשרת את העם, ולכן יש לדון בשאלה כפי שהיא עולה עתה מעבר להם, בפורום של מפגשים רוחניים על-ממסדיים, שיעסקו ביחסם של יהודים באשר הם אל זהותם הקיבוצית ואל דרכי הביטוי שהם נותנים לה באורחות-חיהם וביצירתם. לא למותר לחזור ולהזכיר בהקשר זה עוד אמת טריביאלית נשכחת, או מוכחשת, שעם - כל עם היסטורי - מזדהה על יסוד תודעה של שלשלת-דורות, זיכרון שניזון משפת תרבות וממורשת מונחלת המתחדשת באורח יצירתי בכל דור ודור. אם כן, לא המדינה בתור שכזאת היא המזהה את העם וגם לא הארגונים הפוליטיים-הקהליתיים בתפוצות, אלא העם מקים לו מדינה, או מסגרות פוליטיות אחרות, כדי שיוכל לבטא באמצעותן את זהותו ולשמור על אחדותו. הוויית העם קודמת למסדיו ואינה נובעת מהם.

ב

הטריביאליות הנשכחת נוגעת בשורש המחלוקת המחוללת הן את מלחמת התרבות בין 'דתיים' ל'חילונים' בישראל והן את המתח הגובר בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות. מה השכיחה? מדוע רבים כל-כך רוצים להתכחש לה? רדידותה של תרבות 'הכפר הגלובלי' המתוקשרת, המעוניינת בהווה בלי חפץ - לא בעומק שורשים, לא בעצמיות קיבוצית ובוודאי לא במחויבות היחידים לזהותם הקיבוצית, תרמה הרבה להאצת ההינתקות של סוג מסוים של אליטות חברתיות במערב מתרבויותיהם הלאומיות. אולם במדינת ישראל קדמה לכך הדינמיקה ההיסטורית שראשיתה בתגובה על השואה ועל הקמת מדינת ישראל. העם היהודי התאחד בתהליך השתקמותו מן השואה סביב

הביסוס הפיזי של מדינת ישראל. זו הייתה המשימה הדחופה שרוב בני העם - לא רק ממסדיו ותנועותיו - קיבלו על עצמם מתוך תודעת אחריות קיבוצית נדירה כדי להבטיח את שרידות העם. מטבע הדברים היה זה גם הקשר שאיחד את יהודי ישראל עם יהודי התפוצות. הביצוע היה בידי הממסדים הפוליטיים אבל באותה תקופה הם ביטאו במישרין את הרגשות הספונטניים של רוב בני העם. 'יהודים של יום-יום' גילו נכונות נדירה להתנדב למען ישראל בתרומות מסוגים שונים, בייחוד לשם גידול אוכלוסייתה היהודית על-ידי קליטת העלייה מארצות המצוקה. בעיני רוב בני העם היהודי בכל פזורים היה זה צו השעה שהם נענו לו בכל מאודם.

אין פירוש הדבר שהמחלוקות שפילגו את העם היהודי מראשית האמנציפציה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה נעלמו. הן רחשו בכל עוצמתן ומפעם לפעם ניתן להן ביטוי במתחים רעיוניים ובמאבקים פוליטיים. אולם הסולידריות של עם שרידי-חרב גברה עליהן. אכן, יש לזכור כי היא ניזונה לא רק מזיכרון טראומטי של עבר קרוב אלא גם מהרגשה שעדיין אורבת לעם היהודי סכנה מוחשית של שואה שנייה. האנטישמיות לא נעלמה וחששות כבדים מפניה רווחו אפילו בקרב יהדות ארצות-הברית, אולם עיקר הסכנה היה האיום מצד מדינות ערב כלפי ישראל, ומצד ברית-המועצות שתמכה בשאיפות הערבים נגד ישראל ודיכאה את האוכלוסייה היהודית שלה עצמה. העדיפות הראשונה ניתנה לשיקום העם ולמניעת שואה שנייה, ואלה הדחיקו את המחלוקות, מיתנו את המתחים ואיחדו את העם סביב 'מרכזיותה' של מדינת ישראל. הכוונה אינה רק לפעילות הכלל-יהודית, אלא גם לתודעת הזהות המשותפת של בני עם אחד. למרות המחלוקות בשאלת מהותה של היהדות, שלא נעלמו, נוצרה תודעת זהות כוללת שרכיביה היו זכרון השואה, הנדר למנוע את הישנותה ומפעל הקמת המדינה וביסוסה. אין להתפלא אפוא שמדינת ישראל לא נתפסה ככלי בלבד. היא הייתה סמל מזהה של חיים יהודיים וגילמה ערך עליון. גם יהודים שלא שאפו לעלות ולהיות אזרחיה הזדהו כיהודים על-ידי עשייתם למענה.

אכן לעשייה למען ישראל נתלוותה הציפייה שהיא תגלם את זהותה היהודית לא רק על-ידי קליטת העלייה מארצות המצוקה אלא גם בהווייתה החברתית, בתרבותה, באורחות-חיה. בכיקוריהם בישראל ציפו יהודי התפוצות לראות את 'ערכי היהדות', שהם עצמם לא הגשימו, בהתגשמותם. הסכסוכים בסוגיית הזהות היהודית שליוו את מדינת ישראל מראשיתה, כהמשך מתקופת היישוב, אכזבו אותם ולא היו מובנים להם, למרות העובדה שאותם סכסוכים ומתחים שררו גם ביניהם. לא רק תיירים מן התפוצות ראו את ישראל כמדינה יהודית בפועל, המסמלת את זהות העם, רוב אזרחי ישראל היהודים ראו גם הם את המדינה כיהודית מובהקת. כל עוד נאלצה למקד את רוב מאמציה בהקמת ממסדיה, בקליטת עלייה המונית, בהגנה נגד האיום הצבאי של מדינות ערב הנתמכות על-ידי ברית-המועצות, ובביסוס ההתיישבותי והכלכלי, וכל עוד נאלצה המדינה לכפוף את סיפוק שירותיה לאזרחיה לתפקידים שהוגדרו כטובת

הכלל (קליטת עלייה, התיישבות בכל רחבי הארץ, ביטחון), ייצגה ישראל בעיני רוב אזרחיה היהודים את האינטרס של כל העם היהודי ונתפסה בפועל - לא רק מכוחו של חוק השבות - כמדינת כל העם היהודי. גם האידיאולוגיה של 'שלילת הגולה', שהוחלה הן על יהודי ארצות המצוקה, שמהן הגיעה העלייה, והן על יהודי ארצות העולם החופשי שסייעו לקליטתה, לא הפרה את התודעה הבסיסית שמדינת ישראל נושאת באחריות לקיום כל העם היהודי. אדרבה, שלילת הגולה גופא ביטאה את האחריות הכוללת לעם. ההנחה שביסודה הייתה שכאשר תבוא השעה ימצאו יהודי התפוצות את שערי ההצלה פתוחים לפניהם. ישראל קמה על יסוד ההכרה של אומות העולם בזכות העם היהודי למדינה לאומית משלו והיא נועדה מלכתחילה לכלל העם. חוק השבות נתן להכרה זו את הביטוי המשפטי: כל היהודים הוגדרו באמצעותו כאזרחים-בכוח של מדינת ישראל. אך הביטוי המעשי, החשוב לא פחות, היה הברית הפורמלית בין מדינת ישראל לבין ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית. הייתה זו התחייבות ממלכתית למדיניות ציונית הנושאת באחריות גלובלית לכלל העם היהודי.

אולם ברטרנספקטיבה נראה כי התהליך שהתפתח מתפסס כללי-יהודית זו, הן בישראל והן בתפוצות, היה דיאלקטי. בדיעבד נתגבש דפוס זהות קיבוצית ישראלית, מזה, ודפוס זהות תפוצתית, מזה. הגיונם העצמי של הדפוסים הללו היה מתבדל וסתר את הסולידריות הכללי-יהודית ואת תודעת האחדות של כל היהודים באשר הם, כבני עם אחד. מול דפוס הזהות המסורתית של העם שהתקיים רוב דורותיו בין העמים, מתוך דיאלקטיקה מורכבת של פתיחות וסגירות כלפי התרבויות הסובבות אותו, נוצרה במדינת ישראל זהות לאומית שהוגדרה כ'תקנית' - זהות של לאום שמדינתו מזהה אותו באורח מסגרת-פוליטי - ומולה זהות של קהילות דתיות, או אתניות, ש'תקניותן' נמדדת באמת-המידה של ארצות הדמוקרטיה הליברלית.

ג

נתמקד בהתפתחות במדינת ישראל. היא המפתח להבנת התהליך שחל בתפוצות. הזהות הלאומית ה'תקנית' של אזרחי ישראל היהודים הוגדרה מלכתחילה כ'יהודית-ציונית'. בתור שכזאת היא אמנם החילה עצמה, לפחות תאורטית, על כל השכבות ועל כל התנועות המרכיבות את העם היהודי, באמצעות הזיקה למדינת ישראל. אבל בהמשך העדיפו אזרחי ישראל היהודים להגדיר את לאומיותם סביב הווייתם הקיבוצית הפוליטית כ'זהות ישראלית'. תוכנה היה הפטריוטיות האזרחית, המתבטאת בייחוד בהתגייסות לצה"ל, והפנמת ההוויה החברתית והתרבותית שנוצרה מתוך היחד האזרחי, תהליכי מיזוג הגלויות, ההתיישבות ברחבי הארץ והשירות בצבא. באופן זה נתפסה ישראל לא רק כמסגרת פוליטית המקיפה את כל האזרחים היחידים, היהודים והלא-

יהודים, ומגדירה אותם כלאום תוך הבדלתם מיהודי התפוצות, אלא גם כמקור ההשראה ליצירת הוויה תרבותית נבדלת בלשונה, בערכיה, בסמליה, במרקם אורחותיה, בספרותה וביצירתה האמנותית. בדרך זו התגבשה אפוא חציצה לשונית, ערכית וזהותית-תרבותית, בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות.

בתוך שנות דור התגבשו אפוא מעבר לגדרים של הוויית העם, שנעשו ערטילאיים, שתי הוויית קיבוציות שונות שגם אם הן עדיין מזוהות עם 'יהדות' ברור שהן מפרשות אותה לא רק בתכנים שונים אלא גם בפרמטרים שונים מבחינת המהות הקיבוצית. אם נשאר בכל זאת דמיון הנובע מכוחה של המשכיות היסטורית, והוא אמנם נשאר ואף נעשה מוחשי יותר מכפי שהיה בעבר הקרוב, הוא מעוגן במחלוקות שהתלקחו בעוצמה מחודשת בין התנועות הרחניות השונות שפילגו את העם היהודי: תנועות חרדיות, אורתודוקסיה מודרנית וציונית, תנועות מסורתיות, רפורמה, יהדות לאומית-חילונית, יהדות הומניסטית. אמת היא שמידות גודלן של תנועות אלה ומידות השפעתן הממסדית היו והנן שונות בישראל ובתפוצות, אולם מבחינה רעיונית וממסדית אלו אותן תנועות, אף כי ראוי לחזור ולהדגיש שהן התיישמו בהוויית חברתיות, תרבותיות ופוליטיות שונות זו מזו באורח מהותי.

כיוון שכך, דפוס הזהות הישראלית לא התגבש מלכתחילה כחלופה שמטרתה להתנתק לגמרי מן הזהות היהודית ומן ההשתייכות לעם היהודי. הדבר לא היה בגדר האפשר, לא רק בגלל הזדקקותה של המדינה לעלייה ולעזרת כל העם היהודי, אלא בעיקר מפני שמשעני הזיכרון התרבותי-היסטורי, המסורתי והדתי, עדיין חיים בתנועות הרחניות השונות, ומפני שרוב אזרחי ישראל היהודים הם בחזקת עולים המייצגים באישיותם ובעומק זכרונם התרבותי את מורשות הגלויות והתפוצות שמהן באו. הזהות הציונית, ואחר-כך הזהות הישראלית, הציגו את עצמן מלכתחילה כמכנה משותף גלובלי של יהדות לאומית 'תקנית'. ככל הלאומים הקיימים במסגרות מדינותיהם, גם הזהות הישראלית נעגנה בזיכרון לאומי, בלשון הלאומית ובאותם יסודות של מורשת שהתחברו להוויה הלאומית החילונית. אבל הדינמיקה של ה'תקניות' הייתה בכל זאת ההתרחקות מן העבר ומורשתו, הדחקת התכנים שלו והעדפת היצירות המבטאות במישרין את ההווה, מתוך שאיפה שהן ימלאו את כל ההיקף ואת כל העומק שהתרבות הישראלית נזקקת לו.

ד

כיצד היה אפשר אפוא להתייחס על רקע זה לעברו הגלומי של העם ולהווייתו הנוכחית כעם מפוצל בין מולדת לתפוצות? האידאולוגיה הציונית-חילונית השיבה על כך על יסוד שלילת הגולה. היא כללה בשלילתה גם את התפוצות של ארצות הרווחה. קביעתה

החד־משמעית הייתה שהעם היהודי נדרש לקבל את צורת הזהות הישראלית על־ידי עלייה, או למצער, על־ידי פעילות למען קליטתה. על כך נוספה התחזית שנגזר על יהדות התפוצות להיעלם, בין על־ידי עלייה לישראל ובין על־ידי התבוללות. אבל היא הנותנת: משמעותה של תפיסת זהות יהודית לאומית 'תקנית', המעניקה תודעת לגיטימיות ואותנטיות אך ורק לזהות הנוצרת על־ידי אזרחות במדינה לאומית, הייתה שאיפה ביוזעין לשינוי תודעת הזהות העצמית שעיצבה את העם היהודי ואת תוכני תרבותו מזמן גלות בכל עד זמננו, הן מבחינת הערכים והתכנים, הן מבחינת הזיקה אל תרבויות העמים, והן מבחינת מקומן של הדת והמסורת בתרבות.

היה זה תהליך המפכני ביוזעין. הוא שינה גם את האיכויות התרבותיות שלא התקשרו במישרין לדת ולמסורת: הלשון העברית התנתקה בהדרגה ממקורותיה הקנוניים; השתנתה תודעת הזמן המעוגנת בלוח השנה היהודי. החגים, המועדים, הוויית החולין נשתנו עד מהרה מתוך הזדקקות ישירה למקורות של הציביליזציה התומרית, המדעית והטכנולוגית, שממנה ינקה ישראל את עוצמתה הצבאית והכלכלית. תחילה התמצתה ההזדהות היהודית של הישראליות ביחס הלשוני והערכי, הלאומי־חברתי, אל התנ"ך, אל מגוון מסוים מספרות הבית השני (תקופת החשמונאים) ואל הספרות העברית של תקופת התחייה, שהזינה את הצינונות. אחר־כך התחילה התרחקות גם מן הרבדים הללו, כי הרלוונטיות שלהם לתפקודים המעשיים הקשורים לביסוס כלכלי, טכנולוגי, צבאי ומדיני לא נראתה משכנעת כל צורכה. נשארה ההווה הישראלית שממדי העומק הזהותי שלה גלומים בתחושות הקיומיות של אזרחים שהקריבו את חייהם למען המדינה, ואילו הזיקה לזיכרון ההיסטורי שעיצב את זהות העם היהודי עד הזמן החדש לא רק נחלשה, אלא אפשר לומר שאף הושכחה, ומכל מקום מערכת החינוך הממלכתית הכללית חדלה להעביר אותה והסתפקה בהזכרת הטראומה של השואה. מה ממשיך אפוא לקשור את האזרח הישראלי הצעיר, שזהותו האישית־קיבוצית מתגבשת במערכת חינוך כזאת, אל העם היהודי כולו, בין בעבר ובין בהווה? השאלות הללו החריפו על רקע היחסים שהתפתחו בין התנועות הרוחניות במדינת ישראל ועל רקע יחסם של הישראלים הוותיקים לזהויותיהם התרבותיות של עולים חדשים מארצות מוצאם השונות. בשני הקשרים אלה התעצמו הנתקים והסכסוכים שלא עודדו תהליכי יצירה רוחנית. אולם הדיון הפומבי הסוער ביותר פרץ סביב ציר היחסים בין יהודי ישראל, בייחוד הצעירים שנוולדו בה, לבין יהודי התפוצות, כי במישור הזה ייצגו הישראלים הצעירים את תסמונת ההתנכרות למורשתם היהודית בצורתה הבוטה ביותר.

הייתה זו תסמונת של שבר קיומי. התברר שהתמיכה הכספית והמדינית של יהודי התפוצות במדינת ישראל אינה יכולה לגשר עליו. האזרח הישראלי הצעיר נדרש להקריב את חייו להגנת מדינת ישראל במלחמות תוזרות ונשנות והוא הרגיש ספונטנית בקיומה של ברית־דמים בינו לבין אזרחים ישראלים מבני המיעוטים שנלחמו יחד

אתו, ואפילו בינו לבין אזרחיה הערבים של ישראל שלא התגייסו לצבא ואף גילו עוינות כלפיו, אך גורלם העיקר על מצפוננו והוא הבין את עמדתם הלאומית מכוח אותם רגשות לאומיים שפיעמו בו. לעומת זאת, יהודי התפוצות נעשו זרים לו: מה בינו לבינם מכל בחינה אנושית?

בתוך שנות דור אחד נהפך יחס ההזדהות הסולידרית של בני עם אחד, שרצונם למצוא לעמם מקלט בצרה, ליחס אגוצנטרי תפקודי. העם שבגלויות ובתפוצות נתפס מעתה כמקור ל'משאבי האנוש' לבניינה של מדינת ישראל (על-ידי עלייה) וכמקור לעזרה חיונית. התייחסו אליו עד כמה שהתגלתה בו נכונות להיענות לתביעת ההשתלבות בזהות הישראלית כדי לחזקה ולבססה. אבל העניין בו עצמו, ביצירתו, בתרבותו, בערכים המזהים את תרומתו התרבותית לאורך הדורות, שקע ונעלם. האידאולוגיה הרדיקלית של שלילת הגולה ולזלה מלכתחילה במטען הזיכרון שנוצר בגלות, ושום אינטרס ישראלי אזרחי לא כיוון להתמודדות עם מלוא המורשת שעם ישראל פיתח תוך כדי התמודדות עם התרבויות שבתוכן ישב ולהן תרם לא פחות מכפי שקיבל מהן.

ה

פרדוקס הזהות היהודית שנוצר בשל סבך זה הוא רב-משמעי הן למדינה בתור שכזאת והן לאזרחיה. לישראל כמדינה ולישראליים יש, כמובן, עניין רב בתרבות 'הכללית' של ארצות המערב. בייחוד יש לה עניין בתרבות הטכנולוגית-מדעית של ארצות-הברית, שהציבור היהודי-אמריקני נמנה עם התורמים החשובים להתפתחותה. בניינה החומרי - עצם קיומה של מדינת ישראל - מותנה בהפנמת התרבות המדעית-טכנולוגית האוניברסלית. כתוצאה מכך מפנימה החברה הישראלית בלהיטות גם את ההשתמעויות החברתיות והתרבותיות-רוחניות, החיוביות והשליליות, של תרבות הכפר הגלובלי, המשודרת מארצות-הברית. בדוק ומצא שההתעניינות בהשתמעויות הללו אכן תרמה להתמדת הקשר הפונקציונלי של הישראליים אל יהודים בתפוצות מעבר למחיצות הניכור. יתר-על-כן, מכוחה של אותה משיכה התחילה ישראל לייצר סביבה ומתוכה פזורה רחבה למדי של ישראלים יורדים, ונוצרה - בייחוד בארצות-הברית - תרבות של ישראלים יורדים. אך דווקא היחס בין היורדים לבין יהודי התפוצות, מבחינת זיקתם אלה לאלה כבני עם אחד, מוכיח עד כמה יהודי ישראל הרחיקו-לכת בהתנכרותם ליהודי התפוצות מבחינת היותם בני עם אחד: פרט לשאיפתם לנכס לעצמם את ערכיה החומריים, המדעיים, הטכנולוגיים והפוליטיים של ארצות-הברית, אין ביניהם לשון יהודית משותפת ואין ביניהם הזדהות תרבותית. פירוש הדבר הוא שרק ההתבוללות מפגישה אותם באמצעות הלשון הבינלאומית של הכפר הגלובלי: האנגלית. לרוב יהודי התפוצות זו שפת התרבות הראשונית, ליהודי ישראל היא שפת ההתקשרות של

הפרובינציה אל המרכז, שכלפיו היא מרגישה מידה רבה של התבטלות. הפרדוקס הטרגי הוא אפוא בכך שגם יהודי התפוצות וגם יהודי ישראל מטשטשים את זהותם העצמית כיהודים מול אותה תרבות כללית, אף כי מעמדם לגביה שונה מהותית, בלי שיוכלו להתמודד יחדיו על הערכים הייחודיים המזהים אותם כיהודים.

1

כאמור, התהליך של התגבשות דפוס הזהות הישראלית המתבדלת התחיל בעיצומה של תודעת הסולידריות הכלל-יהודית בתוך מדינת ישראל, ובנייה לבין התפוצות עם הקמת מדינת ישראל, אך עומק משמעותו התגלתה אחרי התפנית שחוללה מלחמת ששת הימים. הסולידריות שאיחדה את העם היהודי בתוך מדינת ישראל ובנייה לבין יהודי התפוצות, הגיעה על סף מלחמה זו לשיאה. אבל הניצחון המהיר ופירותיו המידיים פוגגו את תחושת האיום על קיום המדינה והגבירו את שאיפותיהם של אזרחי ישראל, ובעקבותיהם גם של יהודי התפוצות, להשקיע את רוב מרצם במימוש שאיפותיהם האזרחיות-האישיות. המדינה, לעומת זאת, נדרשה להכיר, ובהדרגה הכירה, בלגיטימיות של שאיפות אלה. השירות לאזרחים ורווחת חייהם הוצבו בראש סדר העדיפויות. הוא הדין בארגונים היהודיים בתפוצות, שהעניקו עדיפות ראשונה במעלה לדאגה להתבחייתם בארצותיהם ולביצור זהותם היהודית תוך כדי התערות מלאה בחברה ובתרבות של סביבתם.

החשיבות העקרונית של סולידריות כלל-יהודית לא נעלמה אולם נעשתה משנית. כתוצאה מכך נטענו ההבדלים בין שכבות חברתיות שונות, עליות מארצות מוצא שונות, תנועות רוחניות שונות, בתוך העם היהודי בישראל ובתפוצות, במתח אינטרסנטי המחולל מאבקי כוח, ואלה פירקו עד מהרה את הרגשת הסולידריות יחד עם התשתית האידאולוגית שקיימה אותה. באחת: נוף הזהויות המפוצל של העם היהודי שב והתגלה בכל עוצמת ניגודיו וסתירותיו, ואילו התשתית, שתפקידה להבטיח כי מאבקים כאלה יתנהלו בזירה משותפת המקיימת את האחדות גם באמצעותם, נתגלתה כדקה ושכירה, בלתי מספיקה לשיח יצירתי פורה.

נוצר אפוא פרדוקס קיומי טרגי. כאמור, הרוב הגדול של יהודי ישראל נולד בגולה או בתפוצה והוא מייצג את תרבויות מוצאו על רכיביהן הכלליים והיהודיים ועל הדילמות הגלומות בהן. חלק ניכר מיהודי מדינת ישראל הוא דתי או מסורתי. באמצעות דתו או מסורתו הוא קשור לרכיב מסוים - לרוב חלקי - של מורשת העם היהודי שהתגבשה בגלות. אבל ההווה הישראלית הלאומית ה'תקנית', המיוצגת על-ידי מדיניות של אליטות חברתיות-תרבותיות שהתפתחו מהחברה הוותיקה, החזקה ביותר מבחינה כלכלית ומדינית, והתהליך החינוכי המעצב את הנחלת המורשת התרבותית לדור

הצעיר במערכת החינוך הממלכתית, מתרחקים ביודעין מן המורשת שממנה יונקת זהותה היהודית של החברה הישראלית. בדרך זו ההווה האמורה גם מנתקת את זיקות השותפות הרוחנית-תרבותית עם כל העם היהודי, בין שהוא בישראל ובין שהוא בתפוצות. ויש להדגיש בהקשר זה כי מערכת החינוך הישראלית אינה מספקת לחניכיה מידע על יהדות התפוצות ואינה מפגישה אותם עמה.

ז

זהו העומק הטרגי של מלחמת התרבות השוצפת המתנהלת במדינת ישראל. ודאי שהיא רחוקה מהכרעה בכיוון מסוים ואין להניח שתוכרע באורח חד-צדדי, אבל ראוי להדגיש כי במבחן היחסים בין יהודי מדינת ישראל לפלגותיהם לבין יהודי התפוצות לפלגותיהם מתבלטת התפוגגות הסולידריות של בני עם אחד ותודעת הזהות התרבותית המשותפת נעלמת במהירות רבה. דומה כי מבחינה זו כמעט אין הבדל בין דתיים לחילונים, פרט אולי לחרדים. העולים השואפים לשקם את הזהות היהודית שהביאו מארצות מוצאם מתמקדים במאבקם על היקלטות ועל כיבוש מעמד בהווה הישראלית, והגולה שאליה הם מתקשרים בזכרונותיהם הייתה בעבר ואינה קיימת עוד בהווה. כך גם התנועות הרוחניות שיש להן תנועות אחיות בתפוצות. זירת מאבקן אינה העם היהודי כולו, אלא מדינת ישראל. הן נאבקות על מעמדן כתנועות המייצגות מגזר מוגדר בתרבות הישראלית ולא כתנועות הנושאות באחריות להווייתו הכוללת של העם היהודי.

קל לצפות לאן מוליכה דינמיקה זו ומהי משמעותה לעתיד העם היהודי כולו, לעתידה של מדינת ישראל ולעתידה של יהדות התפוצות. לפנינו שוב פרדוקס טרגי. בעבר היה אפשר לומר בוודאות שלמרות המחלוקות המקוטבות בשאלת מיהו יהודי ומהי יהדות, לא קיימת בישראל סכנה של אובדן זהות על-ידי התבוללות, וכי זהו יתרונם המובהק של יהודי ישראל על פני יהודי התפוצות, אבל כיום אפשר לקבוע שמגמת ההזדהות הישראלית צופנת בחובה סכנה מוחשית של רידוד התרבות העצמית (בכל התנועות המתנגשות זו בזו!) ושל התבוללות בתרבות 'הכפר הגלובלי'. תהליכי האינטגרציה התרבותית שהעם היהודי היה אמון עליה מדורות, בין מורשת עצמית בעלת ייעוד אוניברסלי-מייחד לבין מיטב היצירה של תרבויות העמים שבתוכם ישב, שוב אינם פועלים. המאבק העיקרי מתנהל בין מגמות של התבוללות עד כדי אובדן הזהות העצמית לבין שמירת זהות עצמית על-ידי התבוללות מוחלטת ממרחב התרבות היהודית והכללית. הנה עוד פרדוקס טרגי: ככל שיהודי ישראל ויהודי התפוצות מתרחקים אלו מאלו בזהויותיהם כיהודים, כן הם הולכים ונדמים אלה לאלה מבחינת תהליכי ההתבוללות שמולם עליהם להתמודד אם רצונם לשמור על זהות עצמית...

כיוון שלמרות כל זאת הרצון לשמור על עצמיות תרבותית, לאומית או דתית, מפעם עדיין בלבם של רוב היהודים, בייחוד במדינת ישראל, נדרשת ה־אורינטציה, והשאלה הגדולה היא, קודם כל: מי יוכל לחולל אותה ככוח הנושא באחריות לכל העם מעבר לפילוגיו?

מכל התנועות הפעילות כיום בעם היהודי יש רק תנועה אחת המסוגלת לכך, והיא אותה התנועה הנראית לאחרונה כאילו מיצתה את תפקידה ונגזר עליה לדת מעל הבמה הציבורית כדי לפנות את הדרך לתהליכים הפוליטיים, התברתיים והתרבותיים התקניים הן בישראל והן בתפוצות: התנועה הציונית. היא שהביאה להקמת מדינת ישראל כמדינת כל העם היהודי; היא שהצליחה לגייס את משאבי כל העם לביסוס מדינת ישראל והיא שאיחדה אותו אחרי השואה סביב המדינה וקבעה את מרכזיותה של המדינה. אכן כל זמן שהתנועה הציונית התקיימה כתנועה בין־ארצית שתפקידה לייצג באורח דמוקרטי את העם, מעבר למסדים הפרטיים של כל מרכז וכל תנועה יהודית, היא הייתה הפורום שבו נפגשו רוב התנועות שפיצלו את העם היהודי, לרבות אלה שהתנגדו לציונות עצמה, ולו רק כדי לשתף פעולה מול טבעת המצור שהתהדקה סביב כל העם. אמת היא שעד הקמת מדינת ישראל ייצגה הציונות מיעוט בעם היהודי, אבל היא הייתה התנועה היחידה שהעמידה את המכנה המשותף הרחב ביותר: אחוות העם ותודעת הגורל הלאומי המאחדת אותו. אם עדיין יש אפוא בעם היהודי רצון להתקיים כעם ולפתח תרבות עצמית רבת־פנים ומעוגנת במלוא ההיקף של מורשתו ההיסטורית, צריכה להיות בו נכונות לחדש את הציונות כתנועה כלל־יהודית שתייצג את האינטרסים הקיומיים של כל העם הן כלפי המדינה והן כלפי ארגוני התפוצות. אבל מובן מאליו שהתחדשות הציונות כתנועת עם התנדבותית מחייבת ה־אורינטציה רעיונית ומבנית שתשקף נכונה את המציאות המתוארת לעיל.

הה־אורינטציה נוגעת קודם כל להגדרתה העצמית של הציונות כתנועה. אחרי הקמת המדינה היא הפכה לאידאולוגיה ממלכתית והתוצאה הייתה היעלמותה כתנועה עצמאית. מבחינה ארגונית־ממסדית, ההסתדרות הציונית היא מנגנון פקידות המתפקד במסגרת הסוכנות היהודית מזה והממסד המפלגתי של מדינת ישראל מזה. בדיעבד היה זה הצעד הראשון ליצירת ישראליות 'פוסט־ציונית'. הרה־אורינטציה מחייבת אפוא את יציאת ההסתדרות הציונית מן השבי האדמיניסטרטיבי ואת התארגנותה מחדש כתנועה התנדבותית עצמאית שאינה נתלית לא במדינה ולא בסוכנות. כדי למלא את תפקידה כנושאת באחריות כלל־יהודית, עליה להשתחרר מהשתקעותה בממסדים המפצלים את העם ולחזור להיעגן בו על יסוד חברות התנדבותית ישירה. מכאן מתחייבת, כמובן, הרה־אורינטציה אידאולוגית. התנועה הציונית צריכה להתייצב מעבר לאידאולוגיה המסורתית שלה שהתבטאה בשלילת הגולה. אידאולוגיה

זו היא שהוליכה אותה אל ההשתקעות במסד הפוליטי של מדינת ישראל, אל הפיכתה ל'ציונות ממלכתית' ואל תפיסתה כ'צורת זהות' יהודית חלופית שממנה נולדה הישראליות המנותקת מן העם היהודי. המציאות הפרדוקסלית שתוארה לעיל מחייבת אפוא את המסקנה המהפכת: עד הקמת המדינה, ובתוך תהליך ביסוסה, הייתה האידאולוגיה של שלילת הגולה הכוח המניע החיוני לגיוס משאבי העם היהודי להגשמת הציונות. כיום היא מהווה גורם מכשיל.

לגופו של עניין יש לומר שהוויכוח סביב שלילת הגולה איבד את הרלוונטיות שלו למציאות היהודית בזמננו, והוא יוכרע, אם יוכרע, על-ידי ההתפתחויות ההיסטוריות שאותן אין לשער מראש, מפני שהן תלויות, בין היתר, בהכרעות רצוניות ערכיות. מדינת ישראל השיגה את רוב יעדיה של הציונות המדינית. היום נמצאת בה האוכלוסייה היהודית הגדולה בעולם. תוך שנים לא רבות יימצאו בה רוב בני העם היהודי המעוניינים להמשיך להיות יהודים. אין אפוא ספק היכן נמצא מרכז חייו של העם היהודי. שוב אין זו שאלה אידאולוגית אלא עובדה היסטורית. כמוכן, הכל תלוי בשאלה אם יהודי ישראל יצוו שמדינתם תמלא את התפקיד הזה. הם עלולים להחליט כי ההפך הוא הנכון, ואז תהיה ישראל אפיוזודה בתולדות העם היהודי.

אבל מצד אחר ראוי לתת את הדעת גם לפרדוקס שני: מרכזיות ישראל לא תביא להיעלמות התפוצה, ולו רק מפני שישראל בעצמה התחילה ליצור פזורה ישראלית רחבה למדי על-ידי מה שנתכנה 'ירידה'. בסוגיה זו עמדה האידאולוגיה של שלילת הגולה למבחנה החמור. אכן, התנהל מאבק אידאולוגי נגד הירידה, אבל אם נבחן את העמדות המעשיות שנקטו המדינה וההסתדרות הציונית בעניין זה, נמצא כי המאבק התנהל בלב ולב. בדיעבד נעשה מעט מאוד על דרך החיוב כדי למנוע ירידה. ההתנגדות לא הייתה אלא תשלום מס שפתיים ובזמננו אין משלמים אפילו את המס הזה. אין מדברים יותר על הירידה למרות שהיא נמשכת. פירוש הדבר שמדינת ישראל וההסתדרות הציונית לא רק השלימו אתה, אלא הן גם משתמשות בה לשליחותיהן. מסתבר שברקע נמצאת ההכרה שהירידה היא תהליך בלתי-נמנע, ואם תרצה אמור: היא תהליך תקני הנובע ממכלול הנסיבות הכלכליות, הסוציולוגיות והפוליטיות של הכפר הגלובלי.

בדוק ומצא שרוב ארצות המערב, שישראל משולבת ביניהן, יוצרות פזורות זו בזו ומבטאות בכך לא רק צרכים של אזרחיהן הפרטיים, שנסיבות חיהם דחפו אותם לכך, אלא גם אינטרסים גלובליים של כלכלתן ושל ההשכלה המדעית והטכנולוגית. ישראל, שהיא מדינה מערבית-דמוקרטית במזרח התיכון, ואין לה סיכוי לקיום עצמאי אלא בתור שכזאת, זקוקה יותר מכל מדינה מערבית אחרת לתפקודה של פזורה ניידת בין הכא להתם. על אחת כמה וכמה, מנקודת-הראות של שרירותה כמדינה יהודית שתרבותה העצמית התגבשה לאורך הדורות מתוך זיקה לתרבות המערב. קשריה הכלכליים, המדיניים, הטכנולוגיים, המדעיים והתרבותיים עם תרבות המערב מחייבים

את קיומה של הפזורה הישראלית בארצות-הברית ובארצות אירופה, ואין ספק שמתוך התבררות האינטרס הזה יתגבר מחדש האינטרס לשמור על הקשר עם יהדות התפוצות. הסכנה האורבת למדינת ישראל אינה אפוא תופעת הירידה, אלא העובדה שהישראלים היורדים אינם מתחברים לקהילות היהודיות ומאבדים במהירות מפליאה את זהותם היהודית תחילה ואחר-כך את זהותם הישראלית.

אשר ליהדות התפוצות, נראה שהעלייה ההמונית ממדינות חבר המדינות הבלתי-תלויות תמצה בתוך זמן קצוב את האוכלוסיות היהודיות שמצוקתן מצדיקה את הגדרתן כגלויות. ריכוזי היהודים בתפוצות העולם החופשי שללו את הגולה על מצוקותיה לא פחות מן הציונות, ותפוצות אלו אינן גלויות. היהודים יושבים בהן מתוך בחירה והעדפה, כאזרחים שוויוזכויות ובעלי מעמד והשפעה. הם מעורים בחברה ובתרבות, שאותה הם רואים כתרבותם. האידאולוגיה הציונית הקלאסית העריכה שגם בתפוצות תיווצר בהכרח מצוקת גלות, אך הערכה זו לא התקיימה. למרות שהאנטישמיות לא נעלמה, אפילו בארצות-הברית, איננו רואים שום גורם העלול להפריע להמשך התערות היהודים בארצות העולם החופשי, וסכנת האנטישמיות לעתידה של יהדות ארצות-הברית בוודאי אינה עולה על סכנת האיבה הערבית לעתידה של מדינת ישראל.

בתנאים אלה, איום התבוללות על יהודי התפוצות הוא מוחשי אך התשובה לשאלה אם יש סיכוי לבלום אותו ולפתח זהות יהודית גאה בעצמיותה, עם שהיא מקבלת את השפעות סביבתה וגם תורמת לה תרומה עצמית, תלויה בסופו של דבר בבחירתם של היהודים. עד כה הם נטו ברובם להעדיף את היתרונות האישיים-פרטיים שבהתבוללות, אבל כבר כיום מסתמנת תפנית להעדפת היתרונות של שמירת העצמיות התרבותית המסוגלת להתמודד עם החולשות הגדולות של תרבות ההמונים הפוסט-מודרנית. לא יהיה זה אפוא מן התבונה להכריע את העימות הזו מראש על-ידי תחזיות אידאולוגיות הנוטות להגשים את עצמן. מוטב להירתם למאבק על שמירת העצמיות.

דרך חשיבה זו מתחזקת לאור הנאמר לעיל. גם במדינת ישראל ניכרים תהליכי התבוללות. אמת היא שאם הישראלים ירצו לשמור על זהותם היהודית הדבר יהיה קל בוודאי במדינת ישראל הרבה יותר מאשר בכל מקום אחר. יתר-על-כן, ברור שרק בה תוכל להתפתח ציביליזציה יהודית עצמאית בעלת היקף מלא שתבטיח את שרידות הזהות היהודית לדורות. בלעדיה באמת לא יהיה סיכוי לשמירת העצמיות היהודית בתפוצות. אך כנגד זאת ראוי לזכור שאם יהודי ישראל יבחרו להתבולל, והפיתוי לכך קיים, תהיה המדינה - שתוותר על זהותה היהודית ותהפוך ל'מדינת אזרחיה' - אמצעי להתבוללות מהירה, שיעילותה אינה נופלת מזו של התבוללות יהודי התפוצות עד היום.

מכאן נובעת המסקנה שיהודי ישראל יצליחו לשמור על זהות יהודית עצמית מלאה ופתוחה רק אם מדינתם תמשיך להגדיר את עצמה כיהודית בשלושה מובנים הקשורים זה בזה: מדינת כל העם היהודי, מדינה שתרכובת יהודית מעצבת את רשות הרבים שלה, ומדינה שתרכובת היהודית מתפתחת מתוך איזון בין שמירת עצמיותה לפתיחותה אל מרחב התרבות האוניברסלית שבתוכו היא מתפקדת. מכל שלוש הבחינות הללו, הצלחתה להתקיים כמדינה עצמאית בסביבתה מותנית בשמירת קשרי-הגומלין ההדוק בין אזרחיה היהודים לבין יהודי התפוצות, ואין צריך לומר שקשרי-הגומלין כזה הוא צורך מהותי ליהודי התפוצות, אם רצונם לשמור על זהותם העצמית.

על רקע הנחות כלליות אלה יש להגדיר מחדש את תפקידי הציונות. התפקיד המדיני שהודגש באורח בלעדי מאז קמה ישראל - ביסוס המדינה מכל ההיבטים החומריים - הסתיים. הדברים אמורים גם מבחינת ההתמקדות בהבאת העלייה ההמונית ובעזרה לקליטתה. אחרי מיצוי פוטנציאל העלייה מארצות המצוקה - נראה שהדבר יתרחש בטווח זמן לא ארוך - תהיה העלייה רק אחת מן הדרכים להתמדת קשרי-הגומלין בין יהודי ישראל לבין יהודי התפוצות. בוודאי לא תיתפס עוד כדרך להביא להיעלמות התפוצות. נחזור ונזכיר בהקשר זה את הנאמר לעיל על התהוות פזורה ישראלית ועל הצורך לשקוד על יצירת קשר אורגני בינה לבין הקהילות היהודיות בתפוצות. מבחינה ציונית תהיה זו פעילות חשובה לשמירת הקשר החברתי-תרבותי בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות, לא פחות מן העלייה. אבל בין כה וכה, גם העלייה וגם הקשר בין הפזורה הישראלית לבין הקהילות היהודיות לא יגדירו עוד את עיקר תפקידה של הציונות. התפקיד העיקרי יהיה יצירת הקשרים החברתיים-תרבותיים, החינוכיים והיצירתיים בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות. לאמור, הציונות תצטרך לדאוג לכך שהיהודים ירכשו מחדש את לשון תרבותם העצמית ברמה שתאפשר להם להתקשר ביניהם ועם מקורותיהם בלשונם. לשם כך צריכה העברית להיות לשונם השנייה של יהודי התפוצות, כשם שהאנגלית היא לשונם השנייה של יהודי ישראל; הציונות תצטרך לדאוג לכך שהיהודים יחדשו בכל מערכות החינוך, בישראל ובתפוצות, את הנחלת וזכרונם התרבותי המשותף במלואו ובמיטבו, ושהכרת העם כולו תהיה חלק אורגני מתכנית הלימודים ומן החוויה הבית-ספרית; היא תצטרך לדאוג להיווצרותו של מחקר יהדות שמעגל השיח שלו ומעגל הפצתו הוא יהודי אוניברסלי ומשותף, וכיוצא בזה ספרות יהודית ואמנות יהודית שמעגל שיחה ותפוצתה כלל-יהודי, ולבסוף שתהיה התמודדות משותפת ליהודי ישראל והתפוצות עם אתגרי המפגש בין עצמיותה של מורשת התרבות היהודית לבין מיטב היצירה של תרבויות העמים בזמננו.

יצירת הכלים החינוכיים, החברתיים והתקשורתיים, הדרושים כדי לקיים, לפרנס ולעודד את הדיאלוגים היצירתיים הללו במרחב חייו של העם היהודי כולו, והפעלתם המושכלת של כלים אלה, צריכות להיות תפקידיה העיקריים של הציונות החברתית והרוחנית בזמננו.

